

ХРИСТИЯНСЬКА АКсіОСКЛАДОВА НАРОДНОЇ СВЯТКОВО-ОБРЯДОВОЇ ТРАДИЦІЇ

Досліджено зміни, які відбулися в аксіологічній сфері язичницьких свят під впливом християнства, за матеріалами народної обрядовості Центральної України.

Ключові слова: аксіосфера, православ'я, народні обрядові свята, сакральні персонажі.

Исследованы изменения, которые произошли в аксиологической сфере языческих праздников под влиянием христианства, на материале народной обрядности Центральной Украины.

Ключевые слова: аксиосфера, православие, народные обрядные праздники, сакральные персонажи.

Changes that happened in the axiological sphere of pagan holidays under influence of Christianity is investigating, on material folk rituals of Central Ukraine.

Key words: axiosphere, orthodoxy, folk ritual festivals, sacral personages, the mythology.

Загальновідомим є справедливе судження про те, що релігія — «... одна з органічно притаманних культурі її складових, що породжується культурою і здійснює свою функцію в її межах» [10]. У цьому контексті важливою є проблема з'ясування ціннісних трансформацій (від язичницьких до християнських) такої сфери культури, як українські народні свята й обряди.

Упродовж XVIII — XX ст. різноманітні аспекти теми впливу християнської релігії на народні свята розглядалися в численних працях істориків, філософів, філологів, етнографів і фольклористів. Проте в період до 1990-х рр. на об'єктивності її наукового аналізу позначилися суспільно-ідеологічні чинники. Так, у радянській науці основна увага зосереджувалася на соціальних передумовах і наслідках християнізації, пріоритетності нової радянської обрядовості (Ю. Бромлей, Г. Носова, В. Руднев, Д. Угринович, А. Чертков, Т. Чумакова та ін.).

Наприкінці XX ст. розпочався принципово новий етап вивчення релігійного життя суспільства періоду IX — XIX ст., що, передусім, було пов'язано з вивільненням гуманітарних наук від штучно нав'язуваних ідеологічних настанов. Виникли можливості вільної інтерпретації джерел, розпочалася поступова інтеграція історико-археологічних, філософсько-культурологічних методів вивчення православ'я. Слід зазначити, що базові дослідження академіків Д. С. Лихачова і Б. А. Рибаківа стали основою для виникнення в цей період нових теоретичних підходів до аналізу народної релігійності (Л. А. Беляєв, А. В. Карпов, А. Е. Мусін, А. В. Чернецов, Т. Д. Панова та ін.)

Однак дослідження релігійних аспектів української культури досі є узагальненими, не достатньо вивчена етнокультурна специфіка окремих регіонів, не набули належного висвітлення питання трансформації аксіологічних основ язичницької обрядовості під впливом християнства, еволюція персонажів народних свят.

Таким чином, незважаючи на проведені дослідження, проблема розуміння міжрелігійних контактів у системі народної обрядової культури ще не вирішена. Особливо це стосується аспекту трансформації аксіологічних основ язичницьких обрядових свят у контексті християнства. Розробці цієї теми і присвячено статтю.

Її мета — дослідити зміни в аксіосфері українських народних свят у період IX — XIX ст. під впливом християнського вчення, що передбачає вирішення таких завдань:

- уточнити значення термінів «язичництво», «язичник», «поганин»;
- простежити зміни, які відбулися в аксіосфері народної святкової обрядовості під впливом християнства;
- виявити основні християнські цінності, персоналії, якими збагатилася народна обрядовість.

Стародавньою вірою русичів було язичництво. Це поняття охоплює широкий спектр вірувань народу: уособлення природи, віру в духів, культ предків, тотемізм, магію, чаклунство, знахарство і є сукупністю світоглядних поглядів і уявлень, звичаїв та обрядів, відтворюваних протягом багатьох століть. Термін «язичництво» використовується в сучасній науковій літературі, але слід зазначити, що і релігієзнавці, і мистецтвознавці висловлюють різні, часто протилежні, думки щодо його семантики й походження. Відомий український філософ М. Драгоманов трактував термін «язичницький» як національний, крайовий [1]. Іван Огієнко (митрополит Іларіон), видатний український учений-богослов, державний і культурний діяч, пропонує таке тлумачення цього терміна: «...кожний не грек або римлянин, який говорив іншою мовою, звався варваром; наше старе язичник; а що варвари звичайно були охрещені, тому скоро язичник стало визначати нехристиянина» [9, с. 17]. У літописах віра давніх русів перед прийняттям християнства називається язичництвом. Це слово, на думку деяких учених, походить від латинського *paganus* («селянин, селянський»). Митрополит Іларіон зазначає, що слово поганин (язичник) увели чужинці — греки з огляду на те, що сільський житель був споріднений з природою, духами, культом предків, їх віруваннями, обрядами і традиціями, тобто був язичником. Однак у мові давніх русів є слово «споганити», яке означає згнатьбити, принизити. Етнолог Г. Лозко пише, що, відповідно до мовних етнічних традицій, у розумінні давніх русів «поганин» — це той, чію віру зневажали (споганили). Г. Лозко вказує на неприпустимість використання слова «поганство» стосовно віри наших предків, оскільки воно

має негативно-емоційне забарвлення [8, с. 235]. Науковець вважає, що для визначення дохристиянської культури наших пращурів слід використовувати слово «язичництво». Цей термін в сенсі дохристиянських вірувань українського народу, певної світоглядної системи, яка позначалася на всіх сферах культурної діяльності, зокрема і на святах, використовували Б. Рибаків, Н. Велецька, М. Дмитренко, В. Гнатюк та інші вчені. Язичництво не зникло з прийняттям християнства, а ще тривалий час існувало паралельно з ним. Зокрема, М. Карамзін в «Історії держави Російської» писав: «... язичництво панувало в деяких країнах Росії до XII століття» [2, с. 154]. Досліджуючи язичництво стародавніх слов'ян, Б. Рибаків [14] зазначав, що феномену притаманна еволюційність: нове не витісняє старе, а нашаровується на нього, додається до нього. Великий масив фольклорно-етнографічних досліджень авторів: М. Костомарова [5], І. Не-чуя-Левицького [11], О. Потебні [12], С. Килимника [4], О. Курочкіна [6] і багатьох інших, ознайомлює нас із річним циклом язичницьких святково-обрядових дійств.

Господарське життя людини визначало напрям виробничого святково-обрядового циклу. Аграрні свята й обряди приурочувалися до певних моментів річної зміни сезонів (зимові, весняні, літні, осінні). Відповідне групування обрядів, пов'язаних з підготовкою до посіву, весняних польових робіт, вигону худоби на пасовища, осіннього збирання врожаю, — зумовлювалося послідовністю сільськогосподарських робіт. Увесь річний цикл язичницьких свят відповідав сонячному календарю, а найважливіші ритуальні дії відбувалися в дні зимового і літнього сонцевороту. Основними персоналіями стародавніх свят були Ярило, Коляда — утілення сонця (як відомо, наші предки поклонялися сонцю [11]), а також Масляна (Зима), Весна, Тополя (Куст), Купало, Марена та ін. Їх уславлювали або зверталися до них з проханнями, чекали якихось благ (щедрого врожаю, приплоду худоби тощо).

З утвердженням християнства відбулося переоцінювання багатьох цінностей, притаманних язичницьким святам. Як описували іноземні мандрівники і християнські священики [9], дохристиянським обрядам були властиві оргаїстичність, надлишка розкутість, побутова магія. Християнська мораль осуджувала магію, оскільки та надає можливості людині вважати, що вона в змозі вплинути на природу і надприродне. На відміну від цього, релігія ґрунтується на тому, що змінювати все може тільки Бог («На все воля Божа»).

Деякі язичницькі свята супроводжувалися обходами оголених жінок навколо поля (оранка й засівання нив), ритуальними зляганнями (на «Купала» та ін.) [13, с. 233].

Християнство акцентувало на понятті сорому. Оголення тіла стало розумітися як «соромницька», гріховна дія. Ритуальні язичницькі ігрища нищівно критикували церковники. Стародавні магічні обряди

стали поступово забуватися. Під впливом християнської моралі сам князь Володимир, хреститель Русі, позбувся своїх дружин і численних наложниць.

Святково-обрядова сфера русичів поступово трансформувалася під впливом християнської церкви, набула нових цінностей та соціального забарвлення. Церковний культ — це зовнішнє символічне втілення системи високих моральних якостей, сформованих ще в старозавітному Декалозі й суттєво збагачених у Нагірній проповіді Ісуса Христа — стали нормативною основою християнської теології та етики.

Церковники доклали немало зусиль для того, щоб відвернути людей від язичництва. Для цього, зокрема, язичницькі божества та міфи замінювалися новими християнськими легендами й персоналіями. Перероблення міфологічного ядра свята відбувалося за принципом аналогії. Так, язичники святкували день Рая (Ураю, Ярія) як початок літа й активних аграрних дій. У цей день виганяли худобу на пасовище, вшановували свійських і диких тварин. Основою для свята був міф про воротаря Рая, який чарівними ключами відкриває небесну браму, пускаючи на землю росу. Християни оголосили стародавнє свято днем святого Юрія (6 травня). Ім'я «Юрій» походить від грецького Георгій і означає «землероб». Цього святого вважають покровителем землеробства і тваринництва. Поступово у свідомості народу персону святого Юрія зовсім затьмарила язичницького Рая (Ярія) і християнський образ перейняв на себе його функції.

7 липня — різдво Іоанна Хрестителя. В уявленнях християн — він — один із провісників приходу месії, безпосередній попередник Ісуса Христа. Іоанн здійснював на річці Йордан обряд «хрещення для прощення гріхів» (Мк. 1, 4; Лук. 3, 3). Тобто чітко простежується зв'язок цього святого з водою. Персона Іоанна замістила стародавнього Купала (Купайла), день якого припадав на час літнього сонцестояння. У язичників це було величне свято сонця й води, багато його ритуалів були пов'язані саме з водою. Давнє свято відоме нині в народі як «Івана Купала», у якому неподільно поєднали архаїчні ритуали та вшанування Іоанна Предтечі, котрий позиціюється церковно як образ аскета — пустельника, ревнителя віри. Язичницьке уявлення про сонцеворот (своєрідне «зменшення» сонця, його осіннє згасання), що відбувався в цей день, відобразилося в легенді, згідно з якою Іоанн сказав Ісусові при зустрічі: «Тобі належить звеличуватися, а мені зменшуватися».

Самого Ісуса народ порівнював із «Сонцем правди» або ж просто із Сонцем. З давніх-давен люди вірили, що небесні світила — очі божеств. З утвердженням християнства вони побачили в Сонці відблиск обличчя Божого, стали порівнювати Сонце з оком Божим, а Христа називати сонцем. У язичників існувало в день весняного рівнодення свято «Великдень». Уважалося, що сонце набуває в цей день великої

життєдайної сили, ніби «відроджується». Християни стали святкувати в цей день Пасху — день Христового воскресіння.

Поступово сформувався новий християнський календар народних свят із вшануванням християнських святих. Розглянемо деякі з них: 22 травня — весняний Микола. У народному календарі, як відомо, існують два дні Миколая: зимовий (19 грудня) і весняний (22 травня). Святий Миколай у християнській аксіосфері — символ доброти, допомоги знедоленим. Він був реальною людиною й жив у другій половині III ст., прославившись надзвичайною добротою до всіх людей. Згідно з народною традицією, святий Миколай 19 грудня обдаровував слухняних дітей.

7 грудня — День святої Катерини. Вона все своє нетривале земне життя проповідувала вчення Христа, за що і була страчена царем-язичником. Образ Катерини символізує непорочність, самопожертву в ім'я віри. У народній традиції 7 грудня ознаменовується вечорницями.

13 грудня — День святого Андрія Первозваного. Після зішестя Святого Духа на апостолів святий Андрій вирушив проповідувати віру Христову по берегах Чорного моря, пройшов Понт, Віфінію, Іверію і проповідував свою у Скіфії (нинішній Україні). На своїй батьківщині Андрія засудив цар-язичник до розп'яття. Святий не втратив мужності навіть перед власною стратою і гідно прийняв її. У народній традиції 13 грудня відзначається Андріївськими вечорницями («Калита»).

Поєднання християнських традицій із язичницькою святковістю не зруйнувало обрядово-пісенного пласту народних свят, який є відображенням нашої етнічної ментальності. Але церква доклала немало зусиль, щоб збагатити свята новими пісennими текстами з християнською спрямованістю. Християнські колядки, щедрівки створювали братства, діяльність яких почала активізуватися ще з XV ст., та учні слов'яно-греко-латинських шкіл. Період XVII — XVIII ст. надає приклади літературної обробки обрядових пісень членами шкільних братств. Зокрема, донині збереглося багато текстів, створених учнями Києво-Могилянської Академії. Це вже були зразки творчості, збагачені християнськими символами, образами Христа, Божої Матері, святих. На західноукраїнських землях таку саму роботу виконали ченці Почаївської лаври. Християнські персоналії зумовлювали і нову аксіологію обрядодій, несли із собою поняття милосердя, добра, захисту знедолених.

Для означення поєднання язичництва й християнства в народному сприйнятті виник термін «двовір'я», який уперше використав Феодосій Печерський (XI ст.) для характеристики нового на той час явища — поєднання обох релігій (язичництва і православ'я) у світогляді та звичаях народу.

Руські люди не прийняли християнства в його візантійському варіанті, а переробили його відповідно до своїх стародавніх уявлень. Саме тому нова віра дістала назву «православ'я». Давні русичі уявляли собі світ тричастинним [8, с. 177]: верхній, де жили боги, — світ Праві; в середньому, Яві, — люди, а в нижньому, Наві, — мертві. У давнину слово «славлення» означало богослужіння. Богів не просили, а тільки «славили», підтримуючи таким чином постійний зв'язок з їхнім світом і отримуючи при цьому необхідні духовні сили. Уявлення про світ богів, як про світ Праві було в наших предків настільки вкоріненим, що й у визначенні нової віри — християнства — вони використали звичне «православ'я» (від Прав + славити), що означало славити Прав, тобто світ Богів.

Синкретизм (у перекладі з грец. - поєднання) християнства і язичництва ґрунтувався на тому, що народ відібрав і поєднав у православ'ї все краще, що було в аксіосфері обох релігійних систем. І це сталося не випадково. Так, ще на початку 1860-х рр. О. П. Щапов [3, с. 20] установив, що в народних уявленнях про створення світу і людини християнські догмати сплітаються з космогонічними міфами й мають древні індоєвропейські корені.

Ф. М. Достоевський у «Щоденнику письменника» відзначав близькість учення Христа ментальності простих людей. Він писав, що пригноблений народ прийняв Христа — Утішителя «у свою душу навіки» [14].

Православна релігійна свідомість зберегла язичницьке світовідчуття, але головні орієнтири (уявлення про світобудову, етика) стали християнськими. Християнські свята, завдяки новим міфологемам, долучали людей до «вищих», сакральних цінностей. Мета християнської ціннісної системи — указати місце людини у світі, по-новому розкрити смисл її буття.

Релігійна свідомість характеризується традиційністю засобів передавання від покоління до покоління, стабільністю і стереотипністю форм існування; своєрідною субординацією нормативного, емоційного й концептуального компонентів, де основним є регулятивно-емоційний комплекс; особливу роль у цьому разі відіграють обряди, які ефективно закріплюють релігійні вірування в кожному новому поколінні.

Цілеспрямоване повторення під керівництвом «братств», тепер уже по-християнськи зорієнтованих народних свят спричинило утворення механізму наслідування, що потім спрацьовував автоматично й ефективно, не потребуючи раціонального пояснення.

Якщо пригадати головних персонажів язичницьких свят (Купала, Коляду, Марену тощо), то можна переконатися, що в них немає антропологічної ціннісної складової, тобто таких людських рис, як милосердя, правдивість, вдячність, гостинність тощо. Наприклад, Купало втілює тільки стихію вогню і є сонячним божеством; Коляда

символізує сонце-дитину; Марена — водну стихію і т. д. В обрядах язичницьких свят не акцентувалося на якихось позитивних рисах головних їхніх героїв. Але під впливом християнського вчення у святах почали виникати нові гуманістичні мотиви, які слугували ціннісними орієнтирами для людей. Так, святкуючи Миколая (22 травня і 19 грудня), ми шануємо цього святого і пригадуємо, що Миколай є втіленням милосердя, благодійності, сором'язливості й інших чеснот; святий Юрій (Георгій) — символ мужності та непохитності; свята Катерина символізує відданість вірі. Антропологічні риси християнських святих роблять їх зрозумілішими людям, викликають бажання наслідувати.

Таким чином, аксіосфера народних обрядових свят збагатилася християнським милосердям, толерантністю, прагненням до духовного самовдосконалення, ідеалами віри. Змінилася і сама «картина світу» народу, що теж набуло втілення у святах. Вона стала «богоцентричною», тому що найвищою цінністю в християнстві є Бог — Творець усього суцього на землі, Промислитель (без Божого промислу світ не зміг би існувати і перебувати в порядку, тому Бог — не тільки початок світу, але й світопорядку).

Християнство по-особливому тлумачило такі явища, як смерть, страждання, несправедливість. Церква висунула ідею про спасіння душі й воскресіння праведників, таким чином давши людям велику надію на здійснення одного з ідеалів людства — настання царства справедливості, «царства Божого на землі».

Слід зазначити, що період утвердження християнства супроводжувався в народній святковій обрядовості поступовим витісненням язичницької міфології, символіки, культів. Із затвердженням нових релігійних цінностей замінювалися і персоналії, і загальна міфологічна концепція свята (міф про Купала поступився різдву Іоанна Хрестителя, народження Коляди — різдву Ісуса Христа). Усунувши язичницьку, панівне місце посіла християнська символіка (ікони, хрест, Віфлеємська зірка, Плащаниця тощо).

Упровадження християнства в слов'янських землях унеможливило офіційне існування язичництва. Стародавні божества стали розглядати як негативні. Нижні ж рівні слов'янської міфології (віра в духів, лісовиків, водяних, русалок тощо) виявилися набагато стійкішими і створювали складні поєднання з домінуючою християнською релігією.

Відомий славист, філолог, фольклорист М. І. Толстой висловив свої ставлення на проблему народної релігійності. Він зазначив, що християнство лише частково знищило достатньо вільну і дещо аморфну структуру язичництва, поставило його в інші умови і підпорядкувало своїй значно вищій ієрархії цінностей [17].

Історично склалося так, що християнство сформувалося як основна релігія українців, яка зумовила особливості духовного життя

спільноти. Протягом сторіч нова християнська віра складалася як особлива аксіологічна система, яка нашаровувалася на попередні вірування народу.

Отже, можна підсумувати: християнство підняло народну святкову обрядовість на новий еволюційний щабель розвитку, збагативши такими загальнолюдськими цінностями, як: милосердя, любов до ближнього, прагнення до самовдосконалення, добродійність тощо.

Православ'я значною мірою вплинуло на формування національної культури, характеру і менталітету українців. Християнські цінності почали функціонувати в духовній, особистісній та соціальній сферах життя держави.

У подальшому передбачається дослідити своєрідність прояву духовних констант етносу в діячності народних свят.

Список літератури

1. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. — К. : Либідь, 2001. — С. 51–93.
2. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. — М. : Терра-Книжный Клуб, 2009. Т. 1. — 1024 с.
3. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX-XI веках / А. В. Карпов. — СПб. : Алетейя, 2008. — 184 с.
4. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях. Факс. Вид. / С. І. Килимник. — К. : Обереги, 1994. Кн. 1. Т.1: Зимовий цикл. — 393 с. ; Т. 2: Весняний цикл. 525 с.
5. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
6. Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність / О. В. Курочкін. — К. : Наукова думка, 1978. — 159 с.
7. Літопис Руський / За Іпатським списком; пер. Л. Махновець. — К. : Дніпро, 1989. — С. 29–173.
8. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. — 3-е вид. — Х. : Див, 2005. — 472 с.
9. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон Митрополит. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
10. Михновский Д. В. К постановке проблемы взаимоотношений религии с культурой / Д. В. Михновский // Культура и религия : сб. трудов. — Л., 1977. — С. 7–30.
11. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. С. Нечуй-Левицький. — К. : Обереги, 1992. — С. 33–95.
12. Потебня А. А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях / А. А. Потебня // Древности : археологический вестник. — М., 1968. — №2. — С. 68–116.
13. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха / В. Я. Пропп. — М. : Лабиринт, 1999. — 288 с.
14. Розанов В. В. О Достоевском / В. В. Розанов // Вопросы философии. — 2005. — №2. — С. 3–12.

15. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1981. — 608 с.
16. Смирнов М. Ю. Мифологическое сознание и религия. Теоретико-методологическое исследование: автореф. дис. ... докт. филос. наук / М. Ю. Смирнов. — СПб., 2002. — С. 22.
17. Толстой Н. И. Христианизация как фактор усложнения структуры древнеславянской духовной культуры / Н. И. Толстой // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. — М., 1987. — С. 52.

Надійшла до редколегії 04.03.2014 р.